

De Nederlandse gereformeerde Liturgie 1566-1639

De Nederlandse gereformeerde Liturgie

Onder redactie van

Klaas-Willem de Jong (projectleider)

Erik de Boer

Wim Moehn

In samenwerking met

Jaco van der Knijff

Wouter Kroese

Moses Lim

Anne Lorein

Sam Zwemer

Deel 1

De Nederlandse gereformeerde Liturgie 1566-1639

De teksten en hun dynamiek

Onder redactie van

KLAAS-WILLEM DE JONG EN WIM MOEHN

Hilversum

Verloren

2024

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door financiële steun van Boekenfonds Elisabeth Grent/F.J.A.M. van der Helm; Gereformeerde Bond; Protestantse Theologische Universiteit; Stichting Aanpakken; Stichting Afbouw; Stichting Zonneweelde; een niet met name te noemen stichting; en enkele individuele donateurs.

Verantwoording van het omslag. Op de voorzijde is een deel afgedrukt van een schilderij van de hand van Gijsbert Jansz Sibilla (ca. 1597-ca. 1660), gemaakt omstreeks 1635. Het biedt zicht op een kerkdienst in de Sint-Laurentiuskerk in Weesp. Bron: Museum Catharijneconvent Utrecht, RMCC s88 (foto: Ruben de Heer). De teksten op de witte band komen uit het in Heidelberg gedrukte psalmboek van Petrus Dathenus, waarvan het liturgisch nawerk de basis vormt voor deze bundel. Bron: Universiteitsbibliotheek Utrecht, signatuur D oct 1297 Rariora. Op de achterzijde ten slotte is een uitsnede verwerkt uit een kopergravure van de stad Heidelberg, vervaardigd door Matthäus Merian (1593-1650) omstreeks 1645. Bron: Wikipedia.

© 2024 Klaas-Willem de Jong en Wim Moehn
Uitgeverij Verloren bv
Torenlaan 25
1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

ISBN 9789464551266

Omslagontwerp en opmaak: Rombus, Hilversum
No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoud

Voorwoord	9
Afkortingen en sigla	11
1 Inleiding	13
1.1 De Liturgie	14
1.2 De ontwikkeling van het onderzoek naar tekst en context van de Liturgie	19
1.3 De opzet van dit boek	24
2 De totstandkoming van de teksten	27
2.1 Voorlopers	27
2.2 Dathenus' uitgave van de Heidelbergse Catechismus (1563)	31
2.3 Tussenstap: de Kirchenordnung van de Palts (1563)	34
2.4 Dathenus' psalmboek (1566)	35
2.5 De invloed van de nationale synoden in de zestiende eeuw	41
2.6 De invloed van de Synode van Dordrecht 1618-1619	48
2.7 Vertalingen en export	53
3 De dynamiek van de drukkers	55
3.1 De drukkers en hun drukwerk	55
3.2 Een kanttekening: verloren gegane drukken	73
3.3 Recapitulatie: aanknopingspunten voor het vaststellen van verwantschap tussen de drukken	77
4 De geselecteerde edities en hun weergave en receptie	79
4.1 De selectie	79
4.2 De bewerking en presentatie van de edities	90
4.3 De receptie van het drukwerk in later tijden	94
5 Het formulier om de doop te bedienen	96
5.1 Inleiding	96
5.2 Teksten	116

6 De vragen voor de toelating tot het avondmaal	134
6.1 Inleiding	134
6.2 Teksten	146
7 Het formulier om het avondmaal te houden	150
7.1 Inleiding	150
7.2 Teksten	170
8 Het formulier om het huwelijk te bevestigen	200
8.1 Inleiding	200
8.2 Teksten	216
9 De formulieren om ambtsdragers te bevestigen	238
9.1 Inleiding	238
9.2 Teksten	249
10 De formulieren om de tucht uit te oefenen	260
10.1 Inleiding	260
10.2 Teksten	280
11 Het formulier om de doop aan volwassenen te bedienen	303
11.1 Inleiding	303
11.2 Teksten	316
<i>Bijlage 11.2.A Doopvragen uit de vluchtelingengemeente te Londen, 1575</i>	324
<i>Bijlage 11.2.B Provinciale synode van Bolsward, 24 mei 1608</i>	325
<i>Bijlage 11.2.C Provinciale synode van Veere, 1610</i>	326
12 Christelijke gebeden	331
12.1 Inleiding op het corpus gebeden	331
12.2 Gebed op zondag voor de preek	348
12.3 Een algemene belijdenis van de zonden en gebed voor alle nood van de christenheid	357
12.4 Gebed voor de leer van de catechismus	380
12.5 Gebed na de leer van de catechismus	388
12.6 Een openlijke erkenning van de zonden en gebed voor de preek	396
12.7 Een korte vorm van het gebed na de preek	406
12.8 Het morgengebed	416
12.9 Het avondgebed	428
12.10 Gebed voor het eten	440
12.11 Gebed na het eten	450
12.12 Gebed voor kranke en aangevochten mensen	460
12.13 Gebed bij de begrafenis van de doden	473

12.14 Een gebed voor hen die zich tot de schoollessen of een studie begeven	484
12.15 Een christelijk wachtgebed, in krijgsnood en anderszins te gebruiken	489
12.16 Gebed om de zegen van God over onze arbeid	495
12.17 Gebed voor de handelingen van de kerkelijke bijeenkomsten	500
<i>Bijlage 12.17.2A Gebed actaboek Enkhuizen</i>	504
<i>Bijlage 12.17.2B Gebed Classis Zuid-Beveland</i>	504
12.18 Gebed na de handelingen van de kerkelijke bijeenkomsten	505
<i>Bijlage 12.18.2C Dankgebed actaboek Enkhuizen</i>	507
12.19 Een gebed voor de vergadering van de diakenen	508
12.20 Appendix: Titel, Onze hulp, zegen en collecte	512
13 Dynamic liturgy: Looking back, looking forward (samenvatting en slotbeschouwing)	518
Bijlage 1 Bewaard gebleven en publiek toegankelijke edities met de Liturgie 1566-1639	525
Bijlage 2 Niet publiek toegankelijke of verloren gegane edities met de Liturgie 1566-1639	620
Archieven, bronnen en literatuur	627
Register van namen	649
Register van zaken	652
Register van Bijbelplaatsen	654
Register van edities	662
Over de auteurs	664

Voorwoord

Vijftig jaar geleden ging ik enkele keren voor mijn vader naar het statige gebouw van de Koninklijke Bibliotheek aan de Lange Voorhout in Den Haag. Ik bracht boeken terug. Mijn vader instrueerde me, hoe ik nieuwe boeken aan moest vragen. Vooral het zoeken naar psalmboeken was vanwege de sterk op elkaar lijkende titels een hele klus. Een enkele bibliotheekmedewerker gaf me streng te verstaan dat ik nog niet de vereiste leeftijd had voor een bezoek aan dit eerbiedwaardige Haagse instituut. Een ander had er wel schik in, zo'n jonge 'wetenschapper', en bood me alle benodigde hulp. Zo herinner ik me eens uren te hebben doorgebracht in een achterafkamertje met een enorme hoeveelheid kaartenbakken. Daarin was het belangrijkste bezit van andere grote Nederlandse bibliotheken gecatalogiseerd, in het pre-digitale tijdperk handig voor het opsporen van soms zeer zeldzame banden.

Ik kon toen uiteraard niet vermoeden dat ik zoveel jaren verder zou werken aan datgene waar mijn vader de basis voor heeft gelegd. Toentertijd was nog nauwelijks aandacht besteed aan de verschillen tussen edities van de Liturgie, die samen met de Heidelbergse Catechismus vrijwel standaard het nawerk vormde van een psalmboek. Mijn vader kwam door het nauwkeurig volgen van de teksten de dynamische ontwikkeling van het gereformeerde doopformulier op het spoor, in het bijzonder voor de periode tussen 1566 en 1639. Hij heeft zijn werk helaas niet met een proefschrift kunnen bekronen.

In het project 'The Dynamics of the Classical Reformed Liturgy in the Netherlands: its Texts and their History' hebben we intensief onderzoek gedaan naar vrijwel alle bekende gedrukte teksten van de Liturgie in de genoemde periode. Deze tekstkritische editie is een deel van de opbrengst. Tevens zijn een aantal artikelen en een proefschrift verschenen en wordt nog gewerkt aan een drietal proefschriften vanuit verschillende invalshoeken. Bijzondere waardering past op deze plaats degenen die samen met mij het team zijn gaan vormen en hun schouders onder het project hebben gezet: Erik de Boer, Jaco van der Knijff, Wouter Kroese, Moses Lim, Anne Lorein, Wim Moehn en Sam Zwemer. Ik voeg daaraan de naam toe van Daniël Muller die een half jaar met ons opliep en de conceptteksten van taalkundig commentaar heeft voorzien. Een specifieke vermelding is verder passend voor Jenneke Blanken, Jaap van Harten en Aart Jan Klok, die ons hebben ondersteund bij het overzetten van een aantal gebedsteksten.

Ik ben in de loop van het project nog meer onder de indruk geraakt dan ik al was van de faciliteiten die bibliotheken bieden voor wetenschappelijk onderzoek. Talloze medewerkers, te beginnen met die van mijn eigen instelling, hebben naast de gebruikelijke dienstverlening met zoekwerk en scans een wezenlijke bijdrage geleverd, op een

enkele uitzondering na zonder noemenswaardige kosten. In dit verband vermeld ik het bijzonder de naam van Willemien van Dijk, Conservator Handschriften en Oude Drukken van de Universiteitsbibliotheek van de Vrije Universiteit.

Bijzondere dank past ook de instellingen die vertrouwen in het onderzoek hebben gesteld en tezamen een viertal promotieplaatsen hebben gefinancierd: de Protestantse Theologische Universiteit, de Theologische Universiteit Utrecht en de Gereformeerde Bond. Vervolgens wil ik de instellingen, fondsen en personen danken die deze uitgave financieel mogelijk hebben gemaakt. Dat zijn naast de Protestantse Theologische Universiteit en de Gereformeerde Bond, de Stichting Aanpakken, de Stichting Afbouw, de Stichting Zonneweelde, een niet met name te noemen stichting, het Boekenfonds Elisabeth Grent/F.J.A.M. van der Helm, en een aantal individuele donateurs.

Het publiceren van een bundel als deze vergt veel voorbereiding, coördinatie en redactiewerk, meer dan ik gedacht had. Met mederedacteur Wim Moehn heeft zich een vruchtbare samenwerking ontwikkeld: hij heeft waar nodig uiteenlopende werkzaamheden overgenomen en meer in het bijzonder de (eind)redactie van het tekst-kritisch deel gedaan. Hij heeft op deze wijze zijn rijke ervaring met het bezorgen van teksten ingebracht en is een constructieve gesprekspartner geweest bij de vele keuzes die er gaandeweg gemaakt moesten worden. We wisten daarbij steeds een goed evenwicht te bewaren tussen de vele lastige vragen en een opgeruimde sfeer.

Klaas-Willem de Jong
Gouda, 15 juli 2024

Afkortingen en sigla

Afkortingen van Bijbelboeken

Afkorting	Naam Bijbelboek	Afkorting	Naam Bijbelboek
<i>Oude Testament</i>		Ob.	Obadja
Gen.	Genesis	Jona	Jona
Ex.	Exodus	Micha	Micha
Lev.	Leviticus	Nah.	Nahum
Num.	Numeri	Hab.	Habakuk
Deut.	Deuteronomium	Zef.	Zefanja
Joz.	Jozua	Hag.	Haggai
Richt.	Richteren	Zach.	Zacharia
Ruth	Ruth	Mal.	Maleachi
1 Sam.	1 Samuël (1 <i>Regnorum</i>)	<i>Nieuwe Testament</i>	
2 Sam.	2 Samuël (2 <i>Regnorum</i>)	Mat.	Mattheüs
1 Kon.	1 Koningen (3 <i>Regnorum</i> Vulgaat; 1 <i>Regum</i> Deux-aes, SV)	Mark.	Markus
2 Kon.	2 Koningen (4 <i>Regnorum</i> Vulgaat; 2 <i>Regum</i> Deux-aes, SV)	Luk.	Lukas
1 Kron.	1 Kronieken (1 <i>Paralipomenon</i>)	Joh.	Johannes
2 Kron.	2 Kronieken (2 <i>Paralipomenon</i>)	Hand.	Handelingen
Ezra	Ezra	Rom.	Romeinen
Neh.	Nehemia	1 Kor.	1 Korinthe
Esth.	Esther	2 Kor.	2 Korinthe
Job	Job	Gal.	Galaten
Ps.	Psalmen / Psalm	Ef.	Efeze
Spr.	Spreuken (<i>Proverbia</i>)	Filip.	Filippenzen
Pred.	Prediker (<i>Ecclesiastes</i>)	Kol.	Kolossenzen
Hoogl.	Hooglied	1 Thes.	1 Thessalonicenzen
Jes.	Jesaja	2 Thes.	2 Thessalonicenzen
Jer.	Jeremia	1 Tim.	1 Timotheüs
Klaagl.	Klaagliederen	2 Tim.	2 Timotheüs
Ezech.	Ezechiël	Tit.	Titus
Dan.	Daniël	Filem.	Filemon
Hos.	Hosea	Hebr.	Hebreeën
Joël	Joël	Jak.	Jakobus
Am.	Amos	1 Petr.	1 Petrus
		2 Petr.	2 Petrus

Afkorting	Naam Bijbelboek	Afkorting	Naam Bijbelboek
1 Joh.	1 Johannes	Esth. Gr.	Esther (Grieks)
2 Joh.	2 Johannes	1 Mak.	1 Makkabeeën
3 Joh.	3 Johannes	2 Mak.	2 Makkabeeën
Judas	Judas	Wijsh.	Wijjsheid
Op.	Openbaring	Sir.	Wijjsheid van Jezus Sirach
		Bar.	Baruch
<i>Apocriefen/ Deuterocanonieke boeken</i>		Br. Jer.	Brief van Jeremia
Tob.	Tobit	Toe. Dan.	Toevoegingen aan Daniël
Judith	Judith	Man.	Het gebed van Manasse

Sigla

In de teksten en de annotatie van de Liturgie en de Gebeden worden de volgende sigla en afkortingen gebruikt:

< >	Woord of woorden met een andere lezing
+	Hierna worden een of meer woorden ingevoegd
[]	Een of meer woorden worden weggelaten
\ /	Bij deze woorden is er een omdraaiing
« »	Deze gegevens staan in de marge afgedrukt
{ }	Voor kwesties van uiteenlopende aard, in de noot verklaard
Ms	Manuscript of in handschrift bijgeschreven

Hoofdstuk 1

Inleiding

KLAAS-WILLEM DE JONG

‘Altijd is Kortjakje ziek’ is een bekend kinderversje.¹ De oorsprong dateert uit het begin van de achttiende eeuw. De huidige, breed verspreide versie lijkt afkomstig uit het einde van de negentiende eeuw. De meningen over de mogelijke historische achtergrond van het personage en de interpretatie van de tekst lopen uiteen. Duidelijk is wel dat in de tegenwoordig veel aangehaalde variant met het ‘boek vol zilverwerk’ een psalmboek, Nieuwe Testament of Bijbel bedoeld wordt, voorzien van zilverbeslag. Het lijkt met deze aanduidingen duidelijk wat Kortjakje in dit versierde boek kan lezen. Deze bundel richt zich op een minder bekend deel dat zich in vrijwel alle psalmboeken bevindt, ook als dat in of bij een Nieuwe Testament of Bijbel is gevoegd: de gereformeerde Liturgie. De focus ligt op de jaren waarin zij zich ontwikkelde, 1566-1639, maar ook de receptie tot op heden komt in beeld.

Afbeelding 1.1 Een Nieuwe Testament met psalmboek uit 1854, voorzien van zilveren beslag met Bijbelse voorstellingen uit het eerste kwart van de achttiende eeuw. Bron: Rijksmuseum Amsterdam, objectnummer BK-NM-4680.

1 De Bruin, ‘Was Kortjakje schoolziek?’; ‘Nederlandse Liederenbank’: ‘Altijd is Kortjakje ziek’.

1.1 De Liturgie²

1.1.1 Afbakening: 1566-1639

In de loop der jaren moeten er miljoenen exemplaren van het gereformeerde psalmboek gedrukt zijn. Voorin staat een psalmberijming. Achterin staan de Heidelbergse Catechismus (HC), een verzameling met liturgische formulieren en gebeden, en vaak ook nog enkele andere teksten. De nu voorliggende tekstkritische editie richt zich op de liturgische formulieren en gebeden, in het bijzonder op de periode van hun ontstaan en eerste ontwikkeling. Deze periode begint in 1566 met de berijming *Psalmen Davids* die de predikant Petrus Dathenus (1531/1532-1588) in Heidelberg laat drukken.³ Tot deze psalmberijming behoren, naast de HC, de daaropvolgende ‘Ceremonien ende Ghebeden’.⁴ De periode eindigt tegen het midden van de zeventiende eeuw, in de tijd dat een nieuwe Nederlandse vertaling van de Bijbel, de Statenvertaling, het licht ziet. Dit zijn ook de jaren waarin de wijzigingen die worden toegeschreven aan de Synode van Dordrecht 1618-1619 zijn doorgevoerd. Als concreet eindpunt is gekozen voor de HC-uitgave van Evert Cloppenborgh (ca. 1612-1643) uit 1639, aangezien deze in latere tijden als oriëntatiedocument is gebruikt.⁵

In dit boek zal ook de voorgeschiedenis aan de orde komen, vooral die van de teksten die in 1566 verschijnen. Een van de bronnen is de kerkorde van de Nederlandse vluchtelingengemeente in Londen zoals die in de eerste helft van de jaren vijftig van dezelfde eeuw gestalte kreeg. Aangezien Dathenus’ editie van 1566 al snel de dominante wordt en slechts op onderdelen overeenkomt met de Londense praktijk, is zij als uitgangspunt genomen.

Verder zal enige aandacht besteed worden aan de tekstreceptie van de verzameling formulieren en gebeden in het tijdvak tussen 1639 en heden. Het zal duidelijk worden dat de receptie steeds nauw verbonden is geweest met de waardering van de primair beschreven periode, en in het bijzonder van de rol van de Synode van Dordrecht.

1.1.2 Benaming en omvang

Dathenus doelt met ‘Ceremonien’ in eerste instantie op wat hij in het voorwoord bij zijn psalmberijming ‘den voornaemsten deel der [Paltser] kercken ordeninghe’ noemt.⁶ Uit het geheel van voorwoord en bundel kan worden opgemaakt dat hij hiermee het drietal formulieren voor de bediening van doop en avondmaal en voor de bevestiging van een huwelijk aanduidt.⁷ Hij heeft echter tussen doop en avondmaal de uit de Londense traditie afkomstige ‘Korte ondersoeckinge’ (Kort onderzoek) opgeno-

² Zie voor deze par. uitvoeriger m.n. hfdst. 2 en 3.

³ L1566a.

⁴ L1566a, *v.v.

⁵ L1639b. Deze is gebruikt voor bijvoorbeeld de *Nieuwe Druck* (1737), maar ook voor Rutgers, *De berijmde Psalmen*.

⁶ L1566a, *v.v.

⁷ Zie ook par. 2.2 t/m 2.4.

men die een catechetisch karakter draagt maar ook de (para-)liturgische toegang tot het avondmaal regelt. Het Kort onderzoek neemt de plaats in van de HC. Dathenus maakt de Catechismus los van de liturgische context die dit belijdenisgeschrift in de kerkorde van de Palts had. De HC staat daar tussen het doopformulier en het avondmaalsformulier in: dit is het onderwijs dat de kerk biedt op basis waarvan mensen toegang kunnen krijgen tot het avondmaal. Kerkelijke vergaderingen voegen aan deze geschriften later nog andere formulieren toe, voor de bevestiging van predikanten, ouderlingen en diakenen, voor de uitoefening van de tucht en voor de doop van volwassenden. De bij Dathenus op de formulieren volgende gebeden zijn deels bestemd voor gebruik in de kerkelijke eredienst en deels voor andere gelegenheden in huis en kerk.

De term ‘Liturgie’ is van recentere datum. In de acta van nationale synoden uit de zestiende en zeventiende eeuw verschijnt ze in het verslag van de 178^e sessie van de Synode van Dordrecht, op dinsdag 28 mei 1619.⁸ Daaronder vallen dan de genoemde formulieren en de in de acta niet nader gespecificeerde ‘publycke gebeden’. Formulieren en gebeden moeten naar besluit van de synode bij de ‘publycke schriften’ gevoegd worden, zoals de belijdenisgeschriften. Ongeveer twintig jaar na de synode doet de term ‘Liturgie’ zijn intrede in de titels van psalmboeken.⁹ Uit een analyse van de titelweergave uit die tijd valt op te maken dat de aanduiding zich dan echter beperkt tot de formulieren; de gebeden worden apart genoemd. In dit boek heeft Liturgie betrekking op formulieren én gebeden. Hoewel het voor het grootste deel van de onderzochte periode een anachronisme is, is het voor het geheel van het corpus een trefzekere term.

De Liturgie bestaat uit de volgende onderdelen. De volgorde in onderstaande lijst is in de eerste plaats bepaald door het eerste moment van voorkomen in de bekende, bewaard gebleven drukken en vervolgens door de inrichting van de desbetreffende druk. In de aanduiding is de schrijfwijze gevolgd zoals die de eerste keer voorkomt.¹⁰ In dit overzicht zijn alle gebeden onder een noemer opgenomen en krijgen alle onderdelen een gelijk gewicht. Daarbij moet bedacht worden dat sommige van de latere formulieren niet altijd zijn mee gedrukt en een aantal gebeden soms zelfs slechts enkele keren voorkomt.¹¹

⁸ Kuyper, *De Post-Acta*, 284. De beschrijvingen in *Woordenboek* (s.v. ‘ceremonie’ en s.v. ‘liturgie’) geven de indruk dat niet zozeer het woord ceremonie uit het spraakgebruik raakt, maar dat Liturgie als voor het Nederlands nieuw woord in deze jaren haar intrede doet.

⁹ De voor zover bekend eerste: L1637a (vgl. ook L1638a, L1639a, L1639b (‘Lyturgie’)).

¹⁰ Voor de transcriptieregels, zie 4.2.3.

¹¹ Vgl. ook de overzichten in par. 2.4 en par. 3.1.5.